

Az Éden labirintusa

Giovanni Pico della Mirandolánál (is)

GÁSPÁR EMESE

Szavahihető emberek mesélik (de Allah ennél is többet tud), hogy az idők kezdetén élt egy király Baliónia szigetén, aki egybehívatta építészeit és mágusait, és megparancsolta: építsenek egy olyan bonyolult és ravasz labirintust, hogy a legeszesebb férfiak se merészeljenek oda belépni, és azok, akik belépnek, odavesszenek. Megbotránkoztató alkotás volt ez, mert a zűrzavar és csoda az isten sajátos kiváltsága, nem az embereké.(...)

J. L. Borges: *Két király és két útvesztő*

A reneszánsz eklektikus sokszínűsége lehetőséget nyújtott az alkotóknak nem csak a formavilág gazdagítására, hanem a különböző kultúrák eszméinek összhangba hozására, értékük elismerésére. Az emberi lét a maga titokzatos, beláthatatlan valóságában az érdeklődés középpontjában állt. A harmonikus világképbe vetett hit, az isteni szépség és jóság határtalan kiáradása, az értelem csiszolására fordított hangsúly és a lélek bonyolult útvesztőiből való kijutás egy sajátos értékrendre építi magát a létezést.

A világ titokzatos arculatát csak Isten, az űrhajósok és az asztrológiai műszerek látják. Nekünk, embereknek egy képzeletbeli, belső térre kell hagyatkoznunk, hogy megértsük a teremtést. Giovanni Pico della Mirandola a teremtés folyamatának bemutatásában egyrészt az újplatonizmusra, másrészt az arab-zsidó misztikára – különösképpen a Talmudra és a Kabbala misztikájára – hagyatkozik. Duns Scotus nyomán Pico della Mirandola az isteni

teremtés négy egymásba fonódó szintjét különíti el: amennyiben Isten abszolút valóságként megismeri önmagát, annyiban megalakítja a világot és megismeri azt; Isten és a világ között kialakul a szeretet viszonya; Isten reflektál erre a viszonyra és megismeri ezt a kapcsolatot. Ez a metaszint olyan hangsúlyt kapott Pico della Mirandolánál, amely lehetővé tette számára az emberi létezés ontológiai meghatározottságának tömör megfogalmazását: az ember újjászületése az Istenhez való hasonlatosságra. Ebben az újjászületésben az ember már részesülő létként (tomista hatás) van jelen a világban, mivel tudatában van az isteni alkotás, a Mű nagyszerűségének. Ez a négy mozzanat összeegyeztethető a teremtés hét napjának kabbalisztikus értelmezésével: az első mozzanatban a teremtés első napja körvonalazódik: *Hesed* (kegyelem); a második mozzanatnak a teremtés második, harmadik, negyedik napja felel meg: *Din* (igazságosság), *Tiphereth* (szépség), *Nesah* (győzelem); a következő szint az ötödik, hatodik nappal rokonítható: *Hod* (dicsőség), *Yessod* (alap); a negyedik mozzanat, amely magába foglalja az előző hármat, a hetedik napnak felel meg: *Malkuth* (Isten országa).

Az isteni teremtő aktusban benne rejlik a lét egységének, oszthatatlanságának, végtelenségének akarata. A teremtés elsődlegesen a világ ontológiai hierarchiájának pontos megjelölésére irányult, az ontikai megformálás lehetőségének újszerűsége az ember alkotóerejében teljeseedik ki. Az ősi judaista és keresztény világkép alapját a zsidóság szent könyvei képezték. Egy, a Krisztus utáni hatodik századból származó rajz Mózes tabernákulumát idéző négyszögletes ládaként ábrázolja a világot: a doboz közepén látható hegy a Föld, melyet az óceán vesz körül; a doboz fedele az égbolt. A fölötté elhelyezkedő tartomány, a létezés megelőző régió, ahol a teremtmény a maga ontikai státusát létként értelmezheti: „így rendezte be a körben keringő, egyetlen, egyedülálló világot, amely kiválóságánál fogva teljes önmagában, semmi másra nem szorul (...) Mindezek által boldog istenné alkotta őt.”¹ Isten gondviselő szeretetét a belső és külső hatóok fogalmának egymásbakapcsolódásából érthetjük meg a leginkább, mely később Spinozánál a világ szerkezetét magyarázza. Egyazon mozzanattal teremti Isten önmagát – mint *causa sui* – és a világ tárgyait. Isten szeretetben teremtette a világot, ami az önmaga iránt megmutakozó szeretetet tükrözi. Önmagából alkotta meg ezt a világot, és egy olyan transzcendens időfolyamba helyezte

¹ Platón: Timaios 34 b, In: *Összes művei*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1984.

bele, amelynek minden pillanatában megvalósul az Istennel való egyesülés: „Ki ne sóvárogna arra, (...), hogy az istenek társa és vendége legyen?”² Az isteni erő kisugárzása mindent áthat és megformál. Ebben a fényövezetben öltenek alakot a létezés különböző formái, itt nyerik el újraalkotott arculatukat. A formák végtelen sokaságában felismerjük az oszthatatlan isteni egységet. Az ember kifürkészi a világmindenség összhangját (gör. *szümpatheia*) és „átlátva (...) minden egyes dolog veleszületett vonzerejét, napfényre hozza mindazt a csodát, ami a világ rejtekeiben, a természet mélyén, isten titkos kincseskamráiban van.”³

A teremtés emanáció, kisugárzás, amely mindent áthat és megtermékenyít: „S miként gondoljuk el azt a valamit, amely ottmarad Őkörülötte? Mint egy sugárkört, amely Belőle lép ki, miközben Ő változatlan marad. Mint azt a ragyogást, amely a Nap körül van és szinte körül táncolja, és szakadatlanul születik belőle, miközben Ő változatlan marad.”⁴ A teremtés olyan személyes aktus, mely a formát öltött világ – ami lelkes és eszes élőlény – három vetületét hangsúlyozza: értelem, szépség, nagyság. A teremtett világ, „e fenséges templom”, a transzcendencia megmutakozásának és megtapasztalásának, az isteni szeretet kisugárzásának helye, Istennel mint aktív princípiummal való egyéolvasás, vagyis *imitatio Dei*.

A szellemi erővonalak – *Piszkhon*, „az igaz”, *Dikhon*, „a tisztulás”, *Khideekel*, „a fény”, és *Parath*, „a jámborság” – a világ kozmológiai középpontjában gyűlnek össze, és behatárolják azt a kozmikus, „szent” teret, mely a spirituális megvilágosodás színhelye. Ebben a kozmikus középpontban átjárhatóvá válnak az egyes létsíkok: „*Kezdetben* teremtette Isten az eget és a földet.”⁵ „Ültetett az Úr Isten egy kertet *Édenben*, keleten.”⁶ A Kezdet, vagyis az Éden, az eredeti megbonthatatlan egységet idézi, azt a belső lelki nyugalmat, amely csak a transzcendens lét határtalan egyszerűségét ismeri. Az ember teremtése újfajta ontológiai behatárolást igényel. Istennek egy más ontológiai horizontot kellett megnyitnia a világban, s az embernek önmaga folytonos újraalkotásával ki kell teljesítenie ezt a horizontot. „Fogta tehát az Úr Isten az embert, és az Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és

² *Reneszánsz etikai antológia*, Gondolat, Bp., 1984, 223. o.

³ Uo. 238. o.

⁴ *Bevezetés a filozófiába*. Szerk.: Steiger Kornél, Holnap, Bp., 105. o.

⁵ 1Móz 1,1

⁶ 1Móz 2,8

örizze azt.”⁷ Egy olyan archetípust kellett létrehoznia, amely nemcsak nyitott más létformák befogadására, hanem ő maga is képes újfajta létviszonyok kisugárzására: „Ádám, az első ember élő lényé lett, az utolsó Ádám pedig éltető lélekké.”⁸ Az ember számára az Éden, ez a fallal körülvett kert (perzsául *pairidaeza*) a lét biztonságán kívül a zavartalan belső béke lehetőségét nyújtotta.

Az embernek befejezetlenségében rejlik tökéletessége. Ez azt jelenti, hogy valóságosan semminek sem birtokosa, számára az *ipsum esse* a lehetőségek tárháza: ez olyan lét, amely az, ami nem, és az nem, ami. A lehetőségek végtelensége meghaladja a valóságot, mind metafizikai, mind ismeretelméleti szempontból értéktöbbletet képvisel: „megkülönböztető jegyek nélküli teremtményként fogant meg”⁹ Istenben. Pico della Mirandola Aquinói Tamással együtt vallja azt, hogy az embernek saját erejéből, önmagából kell kitermelnie a maga *differentia specificáját*: mivel Isten nem ültette el benne a sajátosan emberit, mindazzal rendelkezik, amit az egyes teremtmények külön-külön önmagukban hordoznak. Isten az embert csak élőlényként alkotta meg, így emberként az embernek kell önmagát újrateemnie. Az ember nem rendelkezik semmilyen sajátos veleszületett képpel. Sokarcú, változékony természetű lény, aki az élőlények számos külsőleges képét ölti magára. Azon három dimenzió meghódítására kell törekednie, amelyből természetének lényegét kell felépítenie: „*sem biztos helyet* [ontológiai vetület], *sem sajátos arcot* [transzcendens vetület], *sem pedig semmiféle, csak téged illető szerepkört* [ismeretelméleti vetület] *nem adtunk neked.*”¹⁰ Ha meg akarja valósítani énjének ezt a hármasszoros dimenzionalitását, akkor tudatosítania kell önmaga számára az Én önmagával való azonoságának felelősségét. Az ember teljes felelősségre ítéltetett önmagáért. Csak olyan mértékben létezik, amilyen mértékben megvalósítja önmagát. Olyanná lesz, amilyené önmagát teremtene fogja: „(...) önmagadat amilyennek csak akarod, döntésed és rangod értelmében magad alakítsd ki (...) abba a formába gyúrd, amelyik inkább tetszik.”¹¹ Pico della Mirandola gondolataiban rögtön felismerhetjük az egzisztencializmus első alaptételét: az ember az, amivé teszi magát (az egzisztencia mindig megelőzi az esszenciát).

⁷ 1Móz 2,15

⁸ 1Kor 15,45

⁹ *Reneszánsz etikai antológia*, id. mű, 214. o.

¹⁰ Uo. 214. o.

¹¹ Uo.

A halhatatlanság Édenét a szabad akarat változtatja labirintussá. A labirintus nem függeszti fel az öröklét, a végtelenség örömet, ha a lélek az akarat irányításával eljut a labirintus vonzási centrumáig, ha felismeri Istent és eggyé válik az alaktalan léttel. Ez a vonzási centrum lehetővé teszi a zárt életből való kilépést és a nyílt létbe való felemelkedést. Az ember arra ítéltetett, hogy szabad legyen, létállapota a minden kényszertől mentes szabadság. Sorsa nem más, mint a szabadsága. A középkori szemlélet az emberi szabadság származtatott jellegét hirdette. Ezzel szemben Pico della Mirandola a szabad akarat magán- és magábanvalóságát hangsúlyozta, mivel az ember mindenekelőtt teremtő. Létében hordozza annak lehetőségét, hogy azzá legyen, amivé akar (azzá: reflexív Én; az ezen belüli térvizonyok hálózatának kiépítése a szabad akarat felelősségének rendelődik alá). Ez a descartes-i értelemben vett feltétlen bizonyosság kétségbevonhatatlan alap, amelyben az akarat az Én-Én viszony mozgatórugója. Ezen a viszonyon belül három szabályozó mechanizmus működik. Az első előírás a *Ne ess túlzásba!*, mely megszünteti az Én-Én viszony járható irányvonalait. Ezt követi az *Ismerd meg önmagad!* feltétlen parancsa. Aki önmagát ismeri, az magán keresztül ismer mindent, és minden létezési formát önmaga léteként tapasztal meg. Az Én azonosságadata együtt jár az Örök-Énre és a Másra irányuló megismerő vágyakozással. A harmadik mechanizmus a *Vagy!* – az Én-Én viszony tudatossá tétele az Örök-Én és a Más ontológiai bizonyosságát is leszögezi. A szabad akarat és a megismerőképesség viszonyában két jelentésszintet különít el: az egyik lehetőség szerint akarnunk kell egy adott tárgy megismerését ahhoz, hogy megismerjük; akarnunk kell a jó és szép megismerését. Egy másik eljárást követve, előbb meg kell ismerni egy adott objektumot ahhoz, hogy akarjuk. Az a jó és szép, amelyet megfigyelünk ebben a tárgyban, ösztönöz arra, hogy akarjuk ezeket a valóságokat. Pico della Mirandola az emberi megismerés horizontját az első séma alapján értelmezi. A szabad akarat irányítja megismerőképességünket, a szabad akarat válik a megismerési aktus okává. Csak ebben a felállásban értelmezhető a megismerés akaratú aktusként. Megismerésünk csupán azokra a tartalmakra irányulhat amelyeket az akarat előzetesen az értelem elé tárt. Ezt a gondolatot ki kell egészítenünk azzal a szókratészi magatartásmintával, amely a reneszánszban újra példaértékűvé vált. A *Tudom, hogy nem tudok semmit* intellektualizmusát felváltotta a *Tudom, hogy mit nem tudhatok* bizonyossága. Tudnunk kell, hogy tudásunk meddig terjedhet.

A lélekben három képesség van jelen: az életerő, a felismerés és a vágyakozás képessége. Az életerő a másik két képesség alapját képezi, önmagából hoz létre egyfajta élettevékenységet (felismerés) és más dolgokra ható mozgást (vágyakozás). A vágy vezet keresztül a lelket azon a hét fokozaton, mely megfelel a labirintus rejtetten szétszórt hét lépcsőfokának. Első fok: érzéki látás; második fok: értelmi látás – az egység, a tiszta szellemi távlat előérzete; harmadik fok: belső látás; negyedik fok: mitikus látás – minden időre és a lét minden fokára kiterjed, sokkal világosabb és értékesebb, mint az azelőttiek; ötödik fok: idealítás – az alapelvek és a törvények felismerése; hatodik fok: okkult látás; hetedik fok: igazi tiszta látás, az abszolút, változatlan, határtalan lét, maga az Én, a lélek, a tudat – ez az éberség állapota. Az éber az élőlényeket önmagában tudja látni, és önmagát mindabban, ami él. Az éberség a lélek létté vált, intenzív érzékenysége, amely teljesen szabad és világos. Ez az abszolút világosság teszi lehetővé az Isten legmagasabb, legszellemibb jegyével való egyesülést: „Virrasszatok és imádkozzatok, hogy kísértésbe ne esetek. A lélek ugyan kész, de a test erőtlen.”¹² Az éber Én nem a teremtményi mivolt tudatosítását, nem a teremtett létezés elfogadását jelenti, hanem a teremtettségéből adódó határok megbontását, a teremtettségnek mint sorsnak a meghaladását. Ahhoz, hogy megkapaszkodjunk Isten szeretetében, az isteni szépség és jóság szeretetteljes szemlélésére kell törekednünk: „Ha mindent szemlélődve bejártunk, akkor hol alászállunk az egybe, (...) a sokaság darabjaira szaggatva azt titáni erővel, hol pedig a darabok sokaságát (...) eggyé egyesítve fölemelkedünk, mígnem elpihenünk az Atya ölén.”¹³ Az isteni szeretet mélysége a szemlélődés nyugalomával tárul fel: „az, aki szeret, Istenben van, és az Isten őbenne, sőt Isten és ő egyek.”¹⁴ A szeretettől eltekintve megpillantjuk mindazt, ami van, lesz és volt. Feltáruznak előttünk a dolgok okai, a világmindenség értelme, Isten szándékai. A lélek csak éber állapotban képes a mindent tudó, mindent látó, mindennütt jelenvaló örök isteni eszmével azonosulni. A lélek kettős fényvel felruházott: a veleszületett, természetes fényesség mellett a transzcendencia világából beözönlő sugarak is táplálják az Isten megismerésére irányuló vágyakozást: „Mivel tehát a lélek értékes és isteni dolog, bízzál mostmár benne, hogy rajta keresztül elérheted az Istent, ez pedig elegendő ok arra, hogy felemelkedj Hoz-

¹² Máté 26, 40–41

¹³ *Reneszánsz etikai antológia*, id. mű, 219. o.

¹⁴ Uo. 217. o.

zá.”¹⁵ A lélek élete az örökké tartó mozgás, maga a szeretet. A lélek önmagától mozog és másokat is mozgat, ő a mozgás princípiuma. Ez a mozgás egyetemes, teljes és örök. A lélek halhatatlansága a szeretetben rejlik.

Amint a lélek rátekint Istenre és felfogja önmagában az ő ragyogását, elnyeri természetfölötti érzékenységet. Az Istenre emelt tekintet nem más, mint a lélek önmaga felé fordulása. A reflektáltság állapota teszi lehetővé a megtisztulás folyamatát. Ha a reflektív magatartás létállapottá válik, a megtisztulás tökéletessége a belső lelki szépség elnyerésében teljeseedik ki: „Adjátok meg nekem, hogy szép legyek belül.”¹⁶ Ha megtisztulunk lélekben, az égi világosság győzedelmeskedik bennünk. A katarzist megélt lélek, a gondolatoktól (fogalmiság) és érzékektől különböző Én, mely mentes az ész tévelygéseitől és az érzelmek hullámzásától, képes felemelkedni a legfenségebb istenség közelébe. A szépség utolsóként tárul fel Istenben, a transzcendentáliák (*ens, res, bonum, verum, unum, aliquid*) megmutatkozása után, mégis ez az első, amivel találkoznak azok, akik Istenhez közelednek. Amikor a megtisztult lélek a kontemplatív szeretetben felismeri Isten szépségét – melynek vonzereje ellenállhatatlan –, megvilágosodik. Egyedül az Alkotó iránt megmutatkozó szeretetben, a felismerés pillanatában tűnik el a Teremtő és a teremtmény közti határvo-
nal.

A lét teljessége a „*mors osculi*”-ban válik megtapasztalhatóvá. Ez a megvilágosodás állapota, amelyben az emberi Én Örök-Énné válik. Énként megszűnik önmaga számára, s ezután csak Örök-Énként reflektál magára: „És akkor szárnyas szeretői leszünk e szépségnek, s végül mondhatatlan szerelemben, mintegy az ihlet érintésében (...), az Isten szellemétől eltelve már nem önmagunk többé, hanem az leszünk, aki teremtett bennünket.”¹⁷ Az isteni szeretet fényében élni nem más, mint az Ént az Örök-Énnel, azaz az Ént önmagával egybekötő föl nem bomló kötelék, az áhított szent béke. Amikor Isten az emberi lélekbe árasztotta világosságát, azért tette, hogy az embert elvezesse a boldogsághoz. A boldogság a világosság befogadása, az a mód, ahogyan felépítjük életünket. Az isteni szeretet elmélyítése, belsővé tétele nem egy pusztán befogadó létállapot, hanem cselekvő lét. A tökéletesség elnyerése a cselekvő életben rejlik. A „szeretletben cselekvés” és a „szép tett” kifejezések azonos jelentésűek, mivel a

¹⁵ *Bevezetés a filozófiába*, id. mű, 103. o.

¹⁶ Platón: *Phaidrosz* 279 c.

¹⁷ Uo. 224. o.

latin *szépség* szó szeretetreméltóságot is jelent. A szeretetben újjászületett ember mint mikrokozmosz képes újjáalkotni a makrokozmoszt a szeretet jegyében.

Isten mint a szeretet aktív princípiuma ráció fölötti. Végtelensége kimeríthetetlen, megragadhatatlan. Megközelíthetjük eszméjét, de lényegét fogalmi eszközeinkkel nem tudjuk felfogni. Az Örök-Én fogalmilag nem ragadható meg, fogalmon-túliségot fejez ki. A szeretet meghaladja mind a racionalitást, mind az irracionálisitást. A szeretet, vagyis az Éden, a világ kozmikus tengelye, amely csak az éber lélek számára adott. Bennefoglaltatik az éberségben: „(...) a rejtettebb tanításokat, azokat, amelyek a törvény külső kérge, a szavak durva vászna alatt rejlenek, a legmagasztosabb istenség misztikumát a néppel közölni mi egyéb lett volna, (...) mint disznók elé szórni az igazgyöngyöt?”¹⁸ Dionüsziosz Areopagita szavaival élve elmondhatjuk, hogy a mélyebb titkok lélekből lélekbe, betű nélkül, csupán a szó közvetítésével továbbtáznak.

Az Örök-Én fogalmon-túliséga már nemcsak az isteni lényeg sajátossága, hanem az emberi léleké is, aki megszabadult a teremtettség minden kötelékétől. Az Örök-Én tudat bizonyossága az embert a legnagyobb csodaként tartja számon. Bámulatra méltó, rejtélyes lény. A Nap fényét sehonnan sem fogadja, hanem mindenkinek nyújtja, a Hold ad is, kap is fényt, míg a Föld mindenkítől kap, de senkinek nem ad. Az embernek mindig meg kell próbálnia Nappá, vagy legalább Holddá, de sohasem Földdé válni. Ekkor övezi igazán tisztelet, ekkor válik csodálatraméltóvá. Amikor az emberi szabadság az Édent labirintussá változtatta, akkor az isteni léttel való azonosulás felelősségének terhét vette magára. Ez a labirintus a helyes és a helytelen döntések és választások bonyolult szerveződése: „S növesztett az Úr Isten a földből mindenféle fát (...), s *a jó* és *a rossz* tudásának fáját”¹⁹; „(...) le-süllyedhetsz az alacsony, állati világba, és újjászülethetsz a felsőbb, az Isten világába”.²⁰

Az ember nem szabadsága mellett dönt, hanem szabadsága nyújtja számára a döntés, a választás lehetőségét. A szeretet hollétének hosszadalmas és fáradságos felkutatása, vagyis a széppé válás folyamatának boldogsága minden embert a labirintus járatainak felkutatására ösztönöz: „Az emberi lélek vágyódik arra,

¹⁸ Uo. 240. o.

¹⁹ 1Móz. 2,9

²⁰ *Reneszánsz etikai antológia*. 214. o.

hogy megértse, milyenek az isteni dolgok: amikortól fogva megpillantotta azokban azt, ami vele is veleszületett.”²¹

Az Éden labirintusát létállapotként elfogadni a szeretet választását jelenti, amely nem a szeretet befogadásának képességében merül ki, hanem a szeretet továbbadásában. Ezt többféleképpen valósítjuk meg: szeretettel és szeretetben kell teremtenünk, vagyis úgy kell bekapcsolódnunk Isten folyamatosan teremtő tevékenységébe, hogy mi is folytonosan újjászületve tudjunk világokat alkotni. Az önmagában vett szépség megalkotása a labirintus-lét megélését feltételezi – ebben rejlik az ember méltósága.

„Isten saját szent kezével alkotta meg Ádámot a saját képére és alakjára. Mikor meglátták az angyalok dicső alakját, reszketés fogta el őket hasonlatosságának szépségétől. Látták ugyanis orcájának formáját, amint dicső szépségben lángolt, akár a napkorong; szeme fénye, akár a nap, testének ragyogása pedig akár a kristály fénye, olyan volt. Kinyújtózkodott, a föld középpontjába állt, s arra a helyre helyezte lábát, ahol később Megváltónk keresztje állott, mivelhogy Ádám Jeruzsálemben teremtetett, ott öltötte magára a királyság köntösét, ott helyeztetett fejére a dicsőség koronája, s ott lett király, pap és próféta. Ott ültette Isten dicsőségének trónusára és ott tette meg őt Isten valamennyi teremtmény urává.”²²

Ádám Édenkertje Jézus Krisztus Jeruzsáleme.

Jeruzsálem szent városa alkotja a földkerekség spirituális, egyszersmind fizikai fókuszát. A labirintust Isten építette az embernek azért, hogy félelmét legyőzve megnyíljon a szentség előtt. Jézus számára ez a labirintus a keresztáldozatot, az önként vállalt szenvedést jelentette. Azok számára is, akik letérnek az isteni törvény által megvilágított útról, lehetőség nyílik a végtelen szeretet elnyerésére, ha Krisztusban járják végig a szükséges útszakaszokat, s az ő keresztjének fényében egyesülnek az örök isteni szépséggel és jóssággal.

A mai ember létállapota az Éden-keresés. Az elveszett egység iránti vágyakozás, az őseredet helyreállításának szükségessége állandóan foglalkoztatja. Újra Isten társa szeretne lenni, hiszen rádöbben arra, hogy az ember kiteljesedése csak a legmagasabb Isten-szeretletben valósítható meg.

²¹ *Reneszánsz gondolkodók*. Szerk.: Szegő Katalin, Polis, Kolozsvár, 1995, 73. o.

²² *Mitológia*. Szerk.: Kelemen Hajna, Bp., 1992, 46. o.